

КЗ БМР Білоцерківська централізована
бібліотечна система імені Петра Красножона

ХРОНОС

Зошит XXIII
Матеріали краєзнавчого клубу
за липень 2023 року

Під загальною редакцією
Євгена Чернецького

Біла Церква
2023

Олександр Мартиненко,
Олена Поліщук

Ізидора Косач-Борисова – перша в Україні жінка вчений-агроном

Усім добре відома письменниця Леся Українка. А ось про її сестер та братів ми знаємо набагато менше. Вони знаходяться в “тіні” своєї відомої сестри, але теж могли б зробити вагомий внесок, та залишити свій слід в історії. Однією з них була наймолодша сестра Лесі – Ізидора Косач-Борисова.

Робота на землі завжди була хоч й почесною але дуже тяжкою. Тому не дивно що у ХХІ ст. професія агронома залишається суто чоловічою. Кількість жінок, які навчаються на агрономічному факультеті й досі не перевищує 10-15%, що вже казати про те, як це було більше 100 років тому.

У 1790 р. геолог, та один з перших ґрунтознавців М. Г. Ліванов, на запрошення власника с. Богоявленське¹², М. А. Фалеева заснував першу в Україні сільськогосподарську школу. Вона стала також першою в імперії.

Так був покладений початок сільськогосподарської освіти на Україні, але поки що тільки для чоловіків. Вона проіснувала не довго, та була закрита у 1797 році. Тому що основна кількість тих хто навчався були селяни, які звикли працювати на землі “як в давнину”. Покладаючись на бога, та віруючи в усі прикмети: “...селяни так погано розуміли добру мету цього закладу, що обрані для навчання в цю школу йшли до неї як у рекрути: рідня вважала їх вже втраченими, та проводжала з села з болем та плачем. Інші дружини, вважали своїх чоловіків, взятих на навчання, “зниклими” та знову виходили заміж...”¹³ (пер. з рос. – авт.).

Першою відомою у світі жінкою вченим-агрономом стала шведська графиня Єва Екеблад. Яка винайшла технологію виробництва крохмалю та спирту з картоплі. Цей винахід в

¹² Зараз Корабельний район міста Миколаїв.

¹³ Режим доступу: <https://uk.m.wikipedia.org>

подальшому допоміг зменшити голод у її країні¹⁴. За що вона була обрана членом Шведської королівської академії наук. Але це був не єдиний її винахід. Вона також відкрила метод відбілювання бавовняних тканин та пряжі милом¹⁵. Наступна жінка, була обрана до академії наук тільки через 203 роки¹⁶.

Причин щодо відкриття початкових та середніх "шкіл" сільськогосподарського напрямку для жінок, було декілька.

Звільнення селян від кріпацтва у 1861 р., що відбилося у зменшенні робочих рук у господарстві. Слабкий рівень розвитку медицини, тому якщо помирав батько, але в родині залишалося багато жінок, це неодмінно приводило до зменшення прибутку в господарстві. Треба також додати й низький рівень обізнаності у сільському господарстві, як у науці, що у купі приводило до занепаду господарства загалом. Та винаймати кваліфікованих працівників: агронома, економа, чи "господаря" (тобто управляючого) було дорого.

Тому велика кількість жінок, яка отримувала у спадок: садибу, лани, ліси, худобу прагнули самі опанувати, як вони вважали "не важку науку" – агрономію, та сільське господарство загалом. Але з першого ж кроку в цьому напрямку, вступ до галузевих курсів та шкіл, наштовхувався на перепони – брак знань у предметах, які були базовими у чоловічих гімназіях, у більшості жіночих – не викладалися. До технічних ВНЗ¹⁷ таких як геологічний, механічний, залізничний, металургійний (також сільськогосподарський), було важко вступити навіть випускникам чоловічої класичної гімназії, не кажучи вже про жіночі. Тому що при вступі треба було здавати не тільки фізику, математику чи хімію, а навіть такі "рідкісні" предмети як: креслення, геодезію, геологію, механіку. А ці предмети

¹⁴ Що дало змогу зі злаків виробляти більше хліба, але ж велика частка зерна йшла на виробництво спирту.

¹⁵ Замінивши декілька шкідливих елементів, які використовувались для виробництва мила.

¹⁶ Режим доступу: <https://Znaj.ua.society.293-roky>.

¹⁷ ВНЗ – вищий навчальний заклад

викладались тільки у чоловічих реальних училищах, які й готували тих хто мріяв бути техніком, майстром, чи навіть інженером. Годі вже й казати про жіночі навчальні заклади.

Цікавим також був набір документів, які треба було подати до ВНЗ: "Разом з заявою треба надіслати ось які оригінальні документи: а) метричне свідоцтво, б) атестат на 7 класів і свідоцтво за 8-ий клас чи посвідчення про складений додатковий іспит, в) незасвідчені копії з цих документів і г) свідоцтво про політичну благонадійність, коли прохачка поступає на курс не того року, коли скінчила середню школу¹⁸. Без цих документів заяви не розглядаються; в заяві треба зазначити факультет, на який хечется поступити, точну адресу прохачки і додати дві марки по 7 копійок на відповідь"¹⁹ (мова оригіналу – авт.).

На початку ХХ ст. в Україні було дві сільськогосподарські школи для дівчат. У 1888 р. була відкрита школа сільського господарства та домогосподарювання М. Н. Маріуц-Гриньової²⁰. Напрямок – догляд за великою та дрібною худобою, свинарство. Та у 1903 р. у містечку Мрин була заснована Людмилиньська жіноча школа сільського домогосподарювання та садибного господарства. Вона стала першою державною школою такого типу на теренах імперії. Але всі вони давали початкову або середню фахову освіту. Вищого навчального закладу, який би надавав агрономічну освіту для дівчат в Україні не було жодного! Тому не дивно, що більшість жінок, які прагнули отримати таку вищу освіту, мусили виїжджати за кордон. Ось саме такими були заклади та умови навчання в них, коли на ці курси вирішила вступити Ізидора.

Після закінчення гімназії у 1905 р. Ізидора вступила до Вищих жіночих сільськогосподарських курсів ім. Стебута²¹. То

¹⁸ Скоріш за все, цього не вдалося уникнути й Ізидорі.

¹⁹ По вищих школах // Рада. – 1908. – 19 червня. – № 129. – С. 3.

²⁰ Жіноча практична школа сільського господарства та домогосподарювання М. Н. Маріуц-Гриньової була відкрита 31 березня 1888 р. у с. Зозулинці-Червоні Бердичівської волості.

²¹ На той час це був другий набір на курси.

був єдиний саме агрономічний вищий навчальний заклад для жіноцтва на усю імперію. Прямуючи туди, вона пишалася цією першою в житті самостійною подією.

Важко сказати, чому вона обрала саме цей не дуже популярний, як зараз так й тоді, фах. Єдине пояснення, це довести всім рідним, що вона, як наймолодша, сама зможе поступити та вивчитись, тим більше на таку незвичну спеціальність. Доказів того, що в родині її відмовляли, чи принаймні намагались переконати поки що не знайдено. І це не дивлячись на те, що про вихованок агрономічних курсів навіть був такий жарт: "Юбка набок, косы нет, то "голицынки"²² портрет!"²³. Що не дивно, але ж навчання на "рільничих курсах" ставило перед дівчатами певні жорсткі вимоги: вміння їздити верхи, управляти бричкою, ходити у чоботях та коротка зачіска.

Ось, що про той час згадувала І. П. Косач-Борисова: "Усі вищі учбові заклади у Петербурзі охопив бурхливий студентський революційний рух. Уряд закрити столичний університет і чимало інститутів – гірничий, технологічний, лісний. А наші курси, функціонують, вчать наші студенти, немов вони на іншій планеті. У нас був дивний склад слухачок. Все то були старші віком пані. Таких, як я, що вступили зараз же після середньої школи, було дуже мало. На першому курсі було нас молодих лише 5 душ: я, дочка Менделєєва та ще три курсистки. Отож зранку я бігала на курси, а тоді вже бігала на різні сходки, мітинги або демонстрацію. Цікаво то було й захоплює. Але збігалася я страшенно, та ще вогкість тая, петербурзька осінь. Десь у біганні напилася я води невської, от і захворіла на черевний тиф"²⁴.

---

²² Учениці Вищих жіночих сільськогосподарських курсів ім. княгині С. К. Голіциної. Після цього так стали називати усіх курсисток, які навчалися на сільськогосподарських курсах.

²³ Режим доступу: <https://akademia.edu>

²⁴ Режим доступу: <http://www.tskrypka/name/LUkrainka/Gnizdo/Figures/IzidoraKosachBorysova.html>.

Мешкала ж Дора не в інтернаті²⁵, як сестра Ольга, а на приватній квартирі – у родині Марії Миколаївни Карташевської. Знайомство ж Косачів з Карташевськими відбулося в Ковелі, де чоловік Марії Миколаївни служив на посаді голови з'їзду мирових посередників до П. А. Косача.

Відомо що вступні іспити до Вищих жіночих сільськогосподарських курсів ім. Стебута проводились у вересні. З чого виходить, що Ізидора встигла вступити, трохи провчилася і захворіла бігаючи та шукаючи собі житло. "...Ще з неділю по моєму приїзду у Петербург у мене стала боліти щодня голова, а ще через неділю став часто озноб бувати, але я не придавала тому значення. Аж видно петербурзький клімат для мене не дуже то полезний, бо 6-го октября у мене зробився жар (40 град.), і я злягла"²⁶.

Ізидора просила свою господарку не повідомляти батькам про її хворобу, щоб не турбувати їх. Але та, не зважаючи на обіцянку, таки дала телеграму Косачам. На той час у Києві, куди надійшла телеграма, була лише Леся. Вона й кинулась рятувати сестру. Прибула 11 жовтня останнім потягом, – відтак залізниця застрайкувала. Раптовий приїзд Лесі Українки став несподіванкою для Ізидори: "Дору я застала в 12 г. дня ще сонною, кажуть, що се вона першу ніч, відколи слаба, так добре і довго спала. Прокинулась в доброму стані при t38°. Моїм приїздом здивувалася, бо К[арташевські], не казали їй, що послали телеграму, вона того не хотіла. Я сказала, що виїхала на основі її листа"²⁷.

Прагнучи жити окремо без "опіки" господарів квартири, яку винаймала у Карташевських: "Їй хочеться вибратись від К[арташевських], бо тіснота, жара (топлять – страх, хоча, тут

²⁵ Мається на увазі пансіонат при учбовому закладі.

²⁶ Режим доступу: <https://www/l-ukrainka/name/uk/Corresp/1905/>. Лист Лесі Українки до матері від 7.11.1905 року.

²⁷ Режим доступу: <https://www/l-ukrainka/name/uk/Corresp/1905/>. Лист Лесі Українки до матері від 24.10.1905 року.

морозу нема) і многолюдство в квартирі їй обридають”²⁸. “...Дора, видно, на курсах застудилась”²⁹. Леся планувала, що якщо за 7-10 днів Дора не видужає, то сестра попросить матір, приїхати і замінити її.

Завдяки надзвичайно старанній самовідданій опіці сестри, Ізидора почала одужувати. Стурбовану матір Леся Українка заспокоювала: “... Я до здоров’я доручених мені людей відношуся тисячу разів обережніше, ніж до мого власного”³⁰.

“Доктор сказав, що у мене був тифоїд і малярія. І те і друге в слабкій формі, але все ж таки зоставатись у Петербурзі він – доктор – не совітує, бо каже, все єдино я тільки слабуватиму а не вчитимусь”³¹.

За порадою лікаря 8 листопада³² Леся забрала сестру додому для закріплення здоров’я. Повертаючись потягом, сестри жартували, що “вреден север для нас обоих”³³. Й дійсно, після цієї поїздки тепер вже захворіла Леся: “...подорож до П[етер]бургу користи мені не принесла, хоча я там і не простудилась виразно, але так якось захоріла трохи: схудла, т^р трошки потанцювала і нерви озиватись почали”³⁴. Дісталися вони Києва 11 листопада 1905 року³⁵.

Цю “петербурзьку пригоду” Леся Українка зреферувала Кобилянській коротко енергійним стилем: “А хтось у Петербург

---

²⁸ Режим доступу: <https://www/l-ukrainka/name/uk/Corresp/1905/>. Лист Лесі Українки до матері 24.10.1905 року.

²⁹ Там само

³⁰ Режим доступу: <https://www/l-ukrainka/name/uk/Corresp/1905/>. Лист Лесі Українки до матері 2.11.1905 року.

³¹ Режим доступу: <https://www/l-ukrainka/name/uk/Corresp/1905/>. Лист Лесі Українки до сестри Ольги 7.11.1905 року.

³² Режим доступу: <https://www/l-ukrainka/name/uk/Corresp/1905/>. Лист Лесі Українки до сестри Ольги 7.11.1905 року.

³³ Режим доступу: <http://www.l-skrypka/name/LUkrainka/Gnizdo/Figures/IzidoraKosachBorysova.html>.

³⁴ Режим доступу: <https://www/l-ukrainka/name/uk/Corresp/1905/>. Лист Лесі Українки до сестри Ольги та М. В. Кривинюка 6.12.1905 року.

³⁵ Режим доступу: <https://www/l-ukrainka/name/uk/Corresp/1905/>. Лист Лесі Українки до Кримського А. Ю. 16.11.1905 року.

виїхав по телеграмі рятувати Дору, що була поїхала туди на рільничі курси та й захорувала. То хтось три тижні просидів коло неї, перетривав там усі залізничні страйки..."³⁶.

За порадою Лесі Ізидора поступила на агрономічний відділ сільськогосподарського факультету Київського політехнічного інституту. Який восени 1906 р. почав приймати жінок. "...Останній строк для прохань 16-го іюля, од іногородніх прохань по почті прийматимуться до 20-го іюля"³⁷. Іспити відбулися з 16 по 20 серпня³⁸. Це був єдиний рік коли до інституту приймали жінок. Вступ жінок на с/г факультет щорічно приносив якісь несподіванки. Чи це зміни у вступних іспитах, чи це взагалі відмова у прийомі на факультет жінок, як це сталося у 1909 р.: "Сього року в київську політехніку на 1-й семестр буде прийнято на одділи: механічний, інженерний, хімічний і сільськогосподарський по 75 чоловіка на кожний. Женщин зовсім не прийматимуть"³⁹. Тобто спланувати дівчині вступ до ВНЗ було дуже важко.

Про студентське життя своєї сестри Леся Українка написала 20 жовтня 1906 р. матері: "Дора дуже довольна і своїм студентським званням, і політехнікумом, і професорами, і взагалі пробуває в дуже мажорному настрої, аж весело на неї дивитись."

³⁶ Режим доступу: <https://www/1-ukrainka/name/uk/Corresp/1905/>. Лист Лесі Українки до О. Ю. Кобилянської 18.11.1905 року.

³⁷ По Україні. В Києві. В політехніці // Рада. – 1910. – 14 іюля (27 липня). – № 158. – С. 2.

³⁸ Там само. – С. 3.

³⁹ По вищих школах // Рада. – 1909. – 7 іюня (20 червня). – № 128. – С. 3.

Ізидора Косач під час навчання в інституті⁴⁰

З її листа від 9 квітня 1911 р. дізнаємося, що Ізидорі після закінчення ВНЗ, у квітні 1911 р. було запропоновано якусь відповідальну посаду, та вона завагалась її прийняти.

Рік коли навколо можливості надати жінкам право отримувати вищу освіту ще виникали конфлікти, та суперечки у міністерствах: "Скінчили політехнічний інститут по економічному відділові перша жінка, слухачка інституту, д-ка [?-авт.] Шилова. Питання про те, чи видати їй диплома, подано на розгляд міністерства торгу і промисловості. Починаючи з 1907 року, жінок до інституту вже не приймають, і тільки ті що поступили раніш, мали змогу скінчити його. Тепер кажуть, з успіхом держать екзамени не один десяток слухачок"⁴¹.

Взагалі 1911 р. був "щедрий" на перші випуски жінок у ВНЗ. Так відбувся перший випуск жінок-лікарів – 178, жінок-агрономів – 15, "жінок-зодчих" (жінок-архітекторів – авт.) – 9⁴², жінок-юристів – 4⁴³, жінок-економістів – 1⁴⁴. Що й не дивно. На

⁴⁰ Режим доступу: <https://www/googl.com/url=https://m.youtube.com>

⁴¹ Женщины в політехнікумі // Рада. – 1911. – 8 октября (21 жовтня). – № 226. – С. 2.

⁴² Про жіночий політехнікум // Рада. – 1911. – 26 мая (8 червня). – № 118. – С. 2.

⁴³ Всякі звістки // Рада. – 1911. – 8 іюня (21 липня). – № 128. – С. 2.

⁴⁴ Женщины в політехнікумі... – С. 2

той час суспільство не сприймало жінок на керівних посадах, тим більше на посаді агронома. В тому ж році "Товариство по впровадженню вищої жіночої освіти, яке недавно організоване у Києві, має зробити анкету, щоб в'яснити, становище женщин, які одержали в імперії вищу освіту. Анкета має в'яснити, чи можуть женщины, одержавши вищу освіту, приложити до діла свої знання і де саме"⁴⁵.

Хоча ця професія й була суто чоловічою, але замітки про жінок-агрономів, або про тих хто тільки почав набувати цей фах, почали періодично з'являтися на шпальтах газет України на початку ХХ сторіччя.

Незрозуміло, що більше завадило зайняти цю посаду, чи те що Ізидора була зі шляхетного роду, чи те, що на посаді агронома бажали бачити чоловіка. Скоріш за все і перше, і друге. А можливо була й третя причина... Якщо Ізидорі запропонували відразу посаду повітового агронома, то її чоловіку тільки посаду дільничного агронома (Погребищенська дільниця Бердичівського повіту)! Що для себе вона вважала недоречним. Ось як на це відреагувала її відома сестра Леся Українка: "Дора, на мою думку, даремно зробила, коли з нерішучості відмовилась від посади, до якої призволяв Русинов⁴⁶. Адже Микось теж "со школьной скамьи"⁴⁷ дістався було на таку посаду⁴⁸, і ніщо, крім губернатора, не заважало йому справлятися добре. Коли Дора просто хоче ще відпочити як слід по іспитах, то се річ інша і похвальна, а нерішучості я не одобряю, бо се може обернутись в рису характеру і тоді буде трудно жити"⁴⁹.

⁴⁵ По Україні. У Києві. Анкета // Рада. – 1911. – 24 мая (6 червня). – № 116. – С. 2.

⁴⁶ Можливо йдеться про Русова О. О.

⁴⁷ Скоріш за все мається на увазі після закінчення ВНЗ.

⁴⁸ Скоріш за все Ізидорі пропонувалась посада "повітового агронома". Таку ж посаду отримав її брат Микола відразу ж після отримання диплому.

⁴⁹ Режим доступу: <https://www.l-ukrainka/name/uk/Corresp/19011/>. Лист Лесі Українки до сестри Ольги 9.04.1911 року.

Ці слова сказані Лесею стали пророцькими. Ізидора ніколи не була "агрономом у полі". Ніколи не була дільничним чи повітовим агрономом. Тим більше агрономом створених радянською владою колгоспів. Важко уявити, щоб дівчина, яка тільки закінчила ВНЗ з'являється у полі, та радить, дає вказівки, наказує та просто керує чоловіками, які мабуть з діда-прадіда працювали у полі. А тут таке... Мало того що дівчисько та ще зі шляхетного роду! До цього треба також додати, що право жінок на "державну службу" набрало чинності тільки у лютому 1912 року.

Вона займалася суто викладацькою та дослідницькою діяльністю з агрономії. Проте, навіть, за більш сприятливих для жінок умов, значних особистих здібностей та здобутків, важливу роль у їх науковій кар'єрі відігравала підтримка з боку професорів, без авторитетного сприяння яких, багатьом талановитим жінкам було б дуже важко, а то й не можливо прокласти власний шлях у науці. Таким для Ізидори був академік Вотчал Є. П.

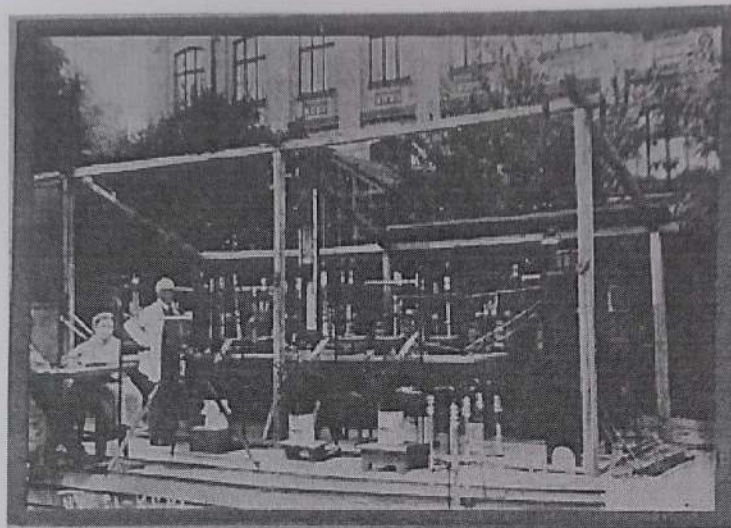
Про її наукову діяльність та здобутки мало відомо, але й те що вдалось знайти, цікаве. "Плідно працювала кафедра біології сільськогосподарських рослин акад. Є. П. Вотчала, зберіпши попередній напрям, продовжувала роботи "над теорією врожаю та посухи на пшениці, просі, буряку та гречці (чисті лінії) – у зв'язку з потребами селекції". Досліджено асиміляцію й транспірацію рослини, що вкоренилася та розвивається в природніх умовах. На основі отриманих результатів підготовлено 2 доповіді про ці явища для Академії (в січні 1928 р.) та Всесоюзного ботанічного з'їзду в Ленінграді. Робота комплексна, проведена в співробітництві з А. М. Кекухом⁵⁰, Ф. І. Завгороднім⁵¹, А. С. Мельником, І. П. Косач-Борисовою та з деякими студентами"⁵².

---

⁵⁰ Кекух Олексій Митрофанович – аспірант науково-дослідної кафедри біології с/г рослин. Деякий час працював у Білоцерківському СП.

⁵¹ Завгородній Ф. І. – доцент, завідуючий кафедрою фізіології рослин (1945-1954 рр.) КСП (НУБПУ).

Є. П. Вотчал та І. П. Косач-Борисова на вегетаційному майданчику КСП⁵³ проводять дослідження 15.07.1928 року⁵⁴. Друкується вперше

Серед усіх вчених І. Косач-Борисова була єдиною жінкою-дослідником.

⁵² Режим доступу: https://inb.dnsgb.com.ua/2010-2/10_anikina.pdf

⁵³ КСП – Київський сільськогосподарський інститут.

⁵⁴ Світлина зроблена з випускного альбому Київського сільськогосподарського інституту. Архів музею БНАУ. Так як у альбомі відсутня титульна сторінка, то можна припустити, що фото були зроблені в 1928-1933 рр. Перша дата взята на основі представленої світлини у статті. Кінцева дата взята на основі портрета письменника та професора М. О. Драй-Хмари, яка теж є в цьому альбомі. Але ж поета було заарештовано 21.03.1933 р., а світлини засуджених тоді до друку не подавались.

Кафедра ботаніки КСГУ⁵⁵

Так все ж, чому саме Ізидору можна вважати першою? Ізидора була у складі першого жіночого набору на агрономічному відділенні КП. Випускницями цього відділення стало 15 слухачок. Але на теперішній час знайдена інформація лише за Ізидору. Вона могла залишитись викладачкою хімії чи біології у школі, як у містечку Могилів-Подільський, або звичайним агрономом.

Але вона продовжувала працювати у с/г інститутах: вести лекції, практичні, проводити досліді, та писати статті. Не дивлячись на те що ще 17 серпня 1929 року⁵⁶ у неї був проведений трус органами НКВС, що вже могло відбитися на її подальшій роботі у будь-якому ВНЗ.

Дивно, що коли її заарештували у 1937 р., та в зв'язку з чим проводили допит всіх працівників кафедри ботаніки КСГУ, на якій вона тоді працювала. Жодний зі співробітників: завідуючий

⁵⁵ Режим доступу: <https://nubip.edu.ua>

⁵⁶ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 39424. Кримінальна справа І. П. Косач-Борисової.

кафедрою професор Оксіюк П. Ф., професор Кузьменко А. А., доцент Загородній Ф. І., Циганкова Л. Я. – кваліфікований робітник кафедри, Лаврененко М. К. – препаратор кафедри, ніяких фактів які б могли скомпрометувати І. П. Косач-Борисову, не надали⁵⁷.

Тож з повною впевненістю можна сказати, що вона стала першою жінкою вченим-агрономом. А також першою жінкою-викладачем “агрономічних наук”. Невідомо, який життєвий шлях очікував на Ізидору, якби вона залишилась в країні, але доля приготувала їй інший шлях – письменниці-мемуаристки.

Додаткова інформація

Життєвий шлях І. П. Косач-Борисової в Україні:

1888 (9 (21).03) – народилась у с. Колодяжне;

1895-1900 – навчалась вдома;

1900-1905 – навчалась у Київській Фундуклеєвська гімназії⁵⁸;

1905 (вересень) – навчання на вищих жіночих сільськогосподарських курсах ім. Стебута;

1906-1911 (квітень⁵⁹) – перевелась⁶⁰ та продовжила навчання на сільськогосподарському факультеті (агрономічне відділення) КПІ;

1911 (січень⁶¹ – квітень⁶²) – за версією подільських краєзнавців першим місцем роботи на короткий час став

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Режим доступу: <https://Old.library.vn.ua/publications/2011/print/kosach.html>.

⁵⁹ Лист Лесі Українки до сестри Ольги від 9.04.1911 року.

⁶⁰ Скоріш всього почала вчитися з першого курсу.

⁶¹ У деяких джерелах згадується, що вона закінчила навчання у січні. Доказів поки що немає, але у 1910 р. випускні іспити на с/г факультеті пройшли 16, 22, 26 та 30 січня (По Україні. В Києві. В політехніці // Рада. – 1910. – 1 янв. (14 січ.). – № 1. – С. 4). Немає І. П. Косач-Борисової також у “Памятної книжці по Киевской губернии за 1911 год”, де перераховані чиновники по державним відомствам губернії.

⁶² Оборона випускних проектів відбудеться між 26-30 мая. По вищих школах. З Київської політехніки // Рада. – 1908. – 11 апреля (24 квітня). – № 85. – С. 3.

земельний відділ Васильківського повіту⁶³ (Біла Церква на той час входила до складу цього повіту);

1911 (квітень⁶⁴) – 1912 (лютий⁶⁵) – була направлена до дослідної станції виноградарства та виноробства, де стала першою жінкою, яка почала працювати на посаді викладача та агронома;

1912 (6.02 – листопад)⁶⁶ – Ю. Борисов займав посаду агронома Погребищенської дільниці Бердичівського повітового земства та мешкав у м. Погребище⁶⁷; І. Косач-Борисова, писала: “Леся повертаючись з Єгипту до місця її сталого побуту на Кавказі, де працював Климент Васильович, заїхала до мами в Київ. І пробула там тижні зо два. Щоб побачитись з Лесею, ми – сестра Ольга з Катеринослава, де вона лікарювала, і я з Погребища на Київщині, де мій чоловік працював виїхали до мами”⁶⁸;

1913 (29.06 (12.07.) – ? – с. Чернятин, Жмеринський район⁶⁹;
1918-1919 – “викладає природничу історію та українську мову в гімназії Л. Я. Ващенко-Захарченко у м. Могилів-Подільський”⁷⁰;

1919-1920 – м. Бар⁷¹;

1920 – трудова школа № 5 та № 6 м. Могилів-Подільський; викладала природознавство, теорію словесності та історію української літератури⁷²;

---

⁶³ Режим доступу: <https://Old.library.vn.ua/publications/2011/print/kosach.html>

⁶⁴ Режим доступу: <https://www/l-ukrainka/name/uk/Corresp/19011/>. На основі листа Лесі Українки до сестри Ольги 9.04.1911 року.

⁶⁵ Режим доступу: <https://Old.library.vn.ua/publications/2011/print/kosach.html>

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Там само.

⁷² Там само.

1920-1921 – у соціально-економічній школі № 2 м. Могилів-Подільський викладала географію, хімію, фізіологію та анатомію людини⁷³;

1922 (1.10) – 1924 – викладала у Могилів-Подільському сільськогосподарському технікумі ім. Е. Я. Селянина⁷⁴; читала лекції з хімії; паралельно з цим у 1922-1923 рр.⁷⁵ читала хімію та географію на педагогічних курсах⁷⁶;

1924⁷⁷-1930⁷⁸ – викладала у КСП;

1930-1934 – викладала на “Вищих курсах агрономів-організаторів” при КАЦП (Київський агро-інженерний інститут цукрової промисловості)⁷⁹, де І. Косач-Борисова займала посаду лекторки;

1934⁸⁰-1937⁸¹ – 1937 (вересень) – викладала на кафедрі ботаніки Білоцерківського сільськогосподарського інституту; з 1935 – “лекційний асистент”⁸²; відомо, що у Білоцерківському СП вона вела практику з “фізіології рослин”⁸³;

1937 (вересень) – працювала у Київському сільськогосподарському інституті;

1937 (листопад) – 1939 (листопад) – перебувала у таборах⁸⁴;

⁷³ Там само.

⁷⁴ Директором технікуму було призначено Ю. Г. Борисова.

⁷⁵ Станом на 20 березня 1923 р. родина мешкала по вул. Виноградна, 5, м. Могилів-Подільський.

⁷⁶ У зв'язку з нестачею площ для навчання, лекції с/г технікуму читалися у будинку педагогічних курсів.

⁷⁷ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 39424, арк. 31 зв.

⁷⁸ У 1930-1934 рр. Київський с/г інститут було поділено на декілька вузькоспеціалізованих ВНЗ.

⁷⁹ Світлина 1-го випуску студентів “Вищих курсів агрономів-організаторів” при КАЦП. Архів музею БНАУ.

⁸⁰ Рік коли до БЦСП був переведений КАЦП.

⁸¹ Доказом є світлина І. Косач-Борисової у випускному альбомі 3-го випуску агрономів, 1937 рік.

⁸² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 39424, арк. 46. Згідно характеристики, наданої завідувачим кафедрою ботаніки КСП Кузьменко А. А.

⁸³ Саморобний альбом з історії кафедри ботаніки БЦСП 1970-х років. Музей БНАУ.

⁸⁴ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 39424.

1939-1941 – працювала на кафедрі гістології 2-го Київського медичного інституту⁸⁵;

1941-1943 – працювала у органах самоврядування та тресті “Цукроцентрально”⁸⁶;

1942 (15.08) – в Київському будинку вчених відбулося розширене засідання літературно-мовного гуртка з участю І. Косач-Борисової;

1943 (8.08) – в Києві на Байковому кладовищі була присутня на похованні Ганни Сергіївни Грушевської (сестри М. С. Грушевського): “...В останній почесній варті біля труни небіжчиці стоять М. С. Грушевська – дружина акад. Грушевського, О. С. Грушевська – дружина його брата проф. Олександра Грушевського, Ізидора Петрівна Косач – сестра Лесі Українки...”⁸⁷.

⁸⁵ Скоріш за все працювала на посаді лаборанта.

⁸⁶ Адреса тресту: м. Київ, вул. Михайлівська, 17-а.

⁸⁷ Смерть Г. С. Грушевської // Хабнівські вісті. – 1943. – 29 серпня. – № 65 (89). – С. 4. Режим доступу: <https://libraria.ua/issues/455/19226/?Page Number=4&ArticleId>

Біло
розв
орга
Укра
з пі
Йшл
Тере
було
крим
Галу
Н
Музи
Жит
керів
діяль
Повс
інфор
надзв
С
інши
Києві
контр

⁸⁸ Б
читани
⁸⁹ П
підгото
Респуб.
більшо
польськ
⁹⁰ З
Головні
розподі
Київськ

ЗМІСТ

СТАТТІ.....	4
Чернецький Є. Ревізькі сказки про білоцерківських євреїв (1795-1858 рр.).....	4
Ярмола О., Велика К. Доля Андрія Дмитровича Плюто (1886-1942). За матеріалами архівно-слідчих справ.....	12
Мартиненко О., Поліщук О. Ізидора Косач-Борисова – перша в Україні жінка вчений-агроном.....	21
Бурлака С. "Секоти" в "Козачій Раді".....	37
Бондар А. Становлення та розвиток Української автокефалії у Білій Церкві (1920 – початок 1930-х рр.).....	48
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	65

бу "Хронос"

Р. БМ ЦБС, 2023
1, 2023

Наукове видання

Хронос. Зошит XXIII
Матеріали засідання краєзнавчого клубу
за липень 2023 року

Під загальною редакцією
Євгена Чернецького

Коректори Олена Бульда, Євген Чернецький
Комп'ютерний набір авторів
Макет Є. Чернецького

На обкладинці вміщено
Світлина Ізидори Косач бл. 1906-1911 рр.

Підписано до друку 11.08.2023 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура "Palatino Linotype". Друк офсетний.

Друк ТОВ "Білоцерківдрук"
М. Біла Церква, бульвар Олександрійський, 22,
Тел. 045-63-5-16-18